

บทที่ 7

การใช้หนังสือเพื่อส่งเสริมการเรียนรู้

การเรียนรู้เป็นกระบวนการทางความคิดที่เกิดขึ้นภายในบุคคลแต่ละบุคคล การจัดการเรียนการสอนเป็นการสร้างสภาพการณ์ภายนอกเพื่อส่งเสริมสนับสนุนให้เกิดการเรียนรู้ซึ่งเป็นกระบวนการภายใน การใช้สื่อการเรียนการสอนมาช่วยส่งเสริมการเรียนรู้ เพื่อให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้หรือมีความสามารถในเรื่องใดเรื่องหนึ่งนั้น จะต้องคิดและวางแผนในการใช้พร้อมกันไปกับการวางแผนการเรียนการสอน ในแผนการเรียนการสอนแผนหนึ่ง ๆ ครูผู้สอนอาจจะวางแผนการใช้สื่อหลายประเภทประกอบกัน และใช้ในช่วงเวลาต่าง ๆ หลายตอนสลับกันไปกับการทำกิจกรรมการเรียนการสอนของนักเรียนและครู หนังสือเป็นสื่อการเรียนการสอนประเภทหนึ่งในหลายประเภทที่ครูอาจจะจัดหามาเพื่อใช้เป็นเครื่องมือสำหรับให้นักเรียนสามารถเรียนรู้เกี่ยวกับเรื่องใดก็ตามที่กำหนดไว้ในหลักสูตร การใช้หนังสือให้เหมาะสมกับบทบาทและข้อจำกัดจึงมีความสำคัญมาก

บทบาทพื้นฐานของสื่อการเรียนการสอนประเภทหนังสือ

บทบาทพื้นฐานของสื่อการเรียนการสอนประเภทหนังสือนั้น มี 3 ประเด็นที่จะต้องทำความเข้าใจ ดังนี้

ประเด็นแรก คือ สื่อการเรียนการสอนประเภทหนังสือหรือสิ่งพิมพ์อื่น ๆ เป็นเครื่องมือที่ใช้สื่อสารได้ทางเดียว ผู้อ่านจะอ่านสิ่งที่ผู้เขียนเขียนไว้ ส่วนจะเข้าใจหรือไม่เป็นเรื่องของผู้อ่าน ซึ่งส่วนใหญ่จะอ่านแล้วไม่เข้าใจ หรือเข้าใจบ้างไม่เข้าใจบ้าง หรือเข้าใจผิดไปเลยก็มี ยิ่งเป็นนักเรียนที่ต้องอ่านหนังสือเรียนด้วยตนเองแล้ว จะได้รับผลโดยตรงจากการอ่านของตัวเองที่เดียว

ประเด็นที่สอง คือ หนังสือเรียนเป็นเครื่องมือที่จะช่วยให้บรรลุจุดประสงค์ของหลักสูตรได้เพียงส่วนหนึ่งเท่านั้น คุณสมบัติพื้นฐานของหนังสือเรียน คือประมวลสาระความรู้ในรายวิชาต่าง ๆ ตามที่กำหนดในหลักสูตร ในแง่นี้หนังสือเรียนอาจจะสนองจุดประสงค์ของการเรียนการสอนในเรื่องของความรู้และความเข้าใจได้ดีพอสมควร ถ้านักเรียนอ่านหนังสือแล้วเข้าใจได้ตลอดอย่างถูกต้อง ส่วนจุดประสงค์ที่สูงกว่านี้ในขั้นของความคิดวิเคราะห์วิจารณ์ต่าง ๆ หรือการนำไปใช้ หนังสือเรียนหรือสิ่งพิมพ์อื่น ๆ ไม่สามารถตอบสนองจุดประสงค์นี้ได้

ประเด็นที่สาม หนังสือเรียนทั้งฉบับของกระทรวงศึกษาธิการ หรือฉบับของสำนักพิมพ์เอกชนที่ได้รับอนุญาตให้ใช้ในโรงเรียนได้นั้น จัดทำขึ้นประจำรายวิชาต่าง ๆ สำหรับชั้นต่าง ๆ สำหรับให้นักเรียนชั้นนั้น ๆ ทั่วประเทศใช้ ไม่ได้จัดทำขึ้นเป็นการเฉพาะสำหรับนักเรียนเก่ง หรือนักเรียนปานกลางหรือนักเรียนอ่อน หรือทำขึ้นสำหรับนักเรียนในกรุงเทพฯ ในภาคกลาง ภาคเหนือ ภาคใต้ หรือภาคอื่น ๆ สิ่งนี้คือจุดอ่อนของหนังสือเรียนที่มีอยู่ในตัว

เป็นสิ่งที่ยากมากที่จะสร้างหนังสือเรียนขึ้นมาเล่มหนึ่ง ซึ่งสามารถใช้ได้กับนักเรียนจำนวนมากมาขนาดนี้ โดยที่นักเรียนเหล่านี้มีความรู้ไม่เท่ากัน มีประสบการณ์เดิมต่างกัน มีความสนใจต่างกัน อีกทั้งอยู่ในสิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรมประเพณีที่แตกต่างกันด้วย ปัจจัยเหล่านี้ส่งผลต่อการเรียนรู้ของนักเรียนมาก

ข้อจำกัดของหนังสือเรียนเหล่านี้ ทำให้ครูผู้สอนรู้ปัญหาว่าถ้าจะใช้หนังสือเรียนให้ได้ผล หรือเป็นประโยชน์แก่การเรียนรู้ของนักเรียนได้นั้น จะต้องมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลง และผู้ที่จะเป็นคนกลางระหว่างผู้เขียนหนังสือเรียนหรือหนังสือเรียนและผู้เรียนนั้น คือครูผู้สอนนั่นเอง

ระดับการเรียนรู้จากหนังสือ

เราสามารถเรียนรู้หลายสิ่งหลายอย่างจากสื่อประเภทหนังสือ การอ่านหนังสือทำให้เราได้รับความรู้ไม่ใช่ว่าเพียงข่าวสาร ข้อมูล เนื้อหาสาระเกี่ยวกับเรื่องราว เหตุการณ์ ผู้คน สัตว์สิ่งของเท่านั้น แต่เราสามารถพัฒนาความคิด สติปัญญา เจตคติและค่านิยมจากหนังสือได้ด้วย เราอาจจะจำแนกระดับของการเรียนรู้จากหนังสือได้เป็น 3 ระดับ คือ

1. **ระดับตามตัวหนังสือ** เป็นระดับที่เราสามารถตอบคำถามประเภทอะไร ใครทำอะไร ที่ไหน เมื่อไร

2. ระดับการเข้าใจความหมาย เป็นระดับที่สูงขึ้นจากระดับที่หนึ่ง ผู้อ่านสามารถเข้าใจความหมายหรือสามารถหาความหมายที่ผู้เขียนมิได้บอกกล่าวไว้ตรง ๆ ตามตัวหนังสือ เป็นระดับที่เราสามารถตอบคำถามประเภททำไมและอย่างไร การหาคำตอบจะต้องใช้ความคิด พิจารณา ตีความหมาย เปรียบเทียบ เป็นต้น

3. ระดับการนำไปใช้ เป็นระดับที่ผู้อ่านต้องรู้จักวิเคราะห์ สังเคราะห์ ประเมินค่า และนำไปสัมพันธ์กับเรื่องราวหรือประสบการณ์ที่เคยมีเพื่อให้งานหรือการแก้ไขปัญหาบรรลุผล ถือว่าเป็นระดับที่ผู้อ่านสามารถนำความรู้ไปใช้เป็นประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิต

ระดับของการเรียนรู้ 3 ระดับจากการอ่านหนังสือ ถ้านำไปเปรียบเทียบกับระดับความรู้ความสามารถอันเป็นจุดประสงค์ของการเรียนการสอนโดยทั่วไป ก็อาจจะแสดงให้เห็นได้ ดังนี้

ตารางเปรียบเทียบความสามารถของการเรียนรู้

ระดับการเรียนรู้จากหนังสือ	จุดประสงค์ของการเรียนการสอน
ระดับตามตัวหนังสือ	ระดับความรู้ความจำ
ระดับการตีความ	ระดับความเข้าใจ
ระดับการนำไปใช้	ระดับการนำไปใช้ วิเคราะห์ สังเคราะห์ ประเมินค่า

จากตารางเปรียบเทียบดังกล่าว เราก็สามารถใช้หนังสือเป็นสื่อเพื่อช่วยให้เกิดการเรียนรู้ตามจุดประสงค์ของการเรียนการสอนได้

เป้าหมายการเรียนรู้จากหนังสือ

สถานศึกษาสามารถกำหนดเป้าหมายของการใช้หนังสือเพื่อบรรลุประโยชน์ได้อย่างน้อย 3 ประการ

- (1) เพื่อบรรลุเป้าหมายการเรียนการสอนตามรายวิชาที่กำหนดไว้ในหลักสูตรการเรียนการสอน
- (2) เพื่อบรรลุเป้าหมายตามธรรมชาติของสาขาวิชา
- (3) เพื่อบรรลุเป้าหมายของการเรียนการสอนที่มุ่งพัฒนาทุกด้าน เช่น ความรู้ ความคิด เจตคติ และค่านิยม เป็นต้น

การใช้หนังสือให้บรรลุประโยชน์ดังกล่าวย่อมต้องอาศัยการวางแผนการเรียนการสอนที่ดี การสร้างสภาพการเรียนการสอนที่เหมาะสม ความพร้อมของนักเรียน การจัดกิจกรรมการเรียนการสอน และการใช้สื่อหลายอย่างให้สัมพันธ์กันอย่างเหมาะสม

การใช้หนังสือเรียนให้บรรลุจุดประสงค์ของการเรียนการสอน

แม้ว่าหนังสืออาจจะมีข้อจำกัดหลายอย่าง เราก็ควรใช้หนังสือเป็นเครื่องมือส่งเสริมให้เกิดการเรียนรู้ เท่าที่ความสามารถของหนังสือจะช่วยเอื้ออำนวยให้ได้ ต่อไปนี้จะแสดงให้เห็นว่าหนังสือสามารถอำนวยประโยชน์อะไรให้แก่เราได้บ้าง และเราควรใช้หนังสืออย่างไร

1. ใช้หนังสือเรียนเป็นสื่อสำหรับให้นักเรียนศึกษาเนื้อหาสาระซึ่งมีครบถ้วนตามรายวิชาในหลักสูตร การใช้หนังสือในแง่ของเนื้อหาสาระช่วยไม่ให้ครูต้องเสียเวลาค้นคว้าและเรียบเรียงเนื้อหาสาระสำหรับนักเรียนเอง และช่วยแก้ปัญหาในกรณีที่สถานศึกษาอยู่ห่างไกลจากแหล่งค้นคว้า ส่วนการที่ครูจะศึกษาค้นคว้าหาความรู้ที่เกี่ยวข้องกันที่คิดว่าจะเป็นประโยชน์แก่นักเรียนเพิ่มขึ้นหรือไม่นั้น อยู่ที่พิจารณาและความพร้อมของครู

2. ใช้หนังสือเรียนเป็นเครื่องมือช่วยให้บรรลุเป้าหมายของหลักสูตร ครูไม่ควรใช้หนังสือเรียนแทนหลักสูตร แต่ใช้เพื่อให้บรรลุหลักสูตร นั่นคือครูศึกษาหลักสูตรและวางแผนว่าควรจะใช้หนังสือเรียนอย่างไร นักเรียนจึงจะรู้ตามจุดประสงค์ของหลักสูตร

3. ใช้หนังสือเรียนเป็นส่วนหนึ่งของแผนการเรียนการสอน ครูควรวางแผนการเรียนการสอนทุกครั้ง และกำหนดไว้ล่วงหน้าว่าจะใช้หนังสือเรียนเมื่อไรและอย่างไร ครูควรทำอะไรมาก่อนให้นักเรียนใช้หนังสือเรียน ซึ่งอาจจะช่วยให้นักเรียนอ่านเนื้อหาสาระใน

หนังสือเรียนด้วยความเข้าใจหรืออย่างมีความหมาย และภายหลังการอ่านหนังสือเรียนแล้ว นักเรียนจะต้องทำกิจกรรมอะไรหรือไม่

4. ใช้หนังสือเรียนเป็นเครื่องมือพัฒนาความสามารถของนักเรียนทั้ง 3 ระดับคือ ระดับตามตัวหนังสือ ระดับการเข้าใจความหมาย และระดับการนำไปใช้ โดยให้นักเรียนพัฒนา ไปทีละระดับจากระดับที่ 1 เป็นลำดับไป

5. ใช้หนังสือเรียนประกอบกับสื่อการเรียนการสอนประเภทอื่น ๆ ครูผู้สอนควร ตระหนักว่าสื่อการเรียนการสอนนั้นมีหลายประเภท ทั้งสื่อที่เป็นบุคคลคือตัวครูเอง เป็นต้น สื่อ ที่เป็นสิ่งของ เช่น ของจริงต่าง ๆ สื่อที่เป็นภาพทั้งภาพนิ่งและภาพเคลื่อนไหว สื่อที่เป็นเสียง เช่น เทปบันทึกเสียง สื่อที่เป็นการมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันระหว่างนักเรียนด้วยกัน ระหว่างนักเรียน กับครู เป็นต้น และสื่อที่เป็นตัวเขียน เช่น หนังสือ การใช้สื่อหลากหลายช่วยให้นักเรียนไม่เบื่อ หน่ายในการเรียน เปิดโอกาสให้นักเรียนเรียนรู้ได้หลายวิธี และการใช้สื่อหลายอย่างที่จะช่วยเอื้อ เพื่อแก่กันจะทำให้นักเรียนบรรลุผลสำเร็จได้รวดเร็วด้วย

6. ใช้หนังสือเรียนอย่างมีแผน คือกำหนดช่วงเวลาการใช้ให้แน่นอนแล้วใช้ตาม แผนที่วางไว้ ซึ่งจะต้องสัมพันธ์เป็นขั้นตอนหรือเป็น ไปตามลำดับต่อเนื่องกับการใช้สื่อ ประเภทอื่นในกิจกรรมการเรียนการสอนต่าง ๆ

7. ใช้หนังสือเรียนโดยให้มั่นใจว่าครูและนักเรียนต่างรู้จุดประสงค์ในการใช้ เป็น อย่างดี การใช้หนังสือเรียนอย่างมีจุดมุ่งหมายย่อมเป็นผลเนื่องมาจากการวางแผนการเรียน การ สอนอย่างคืบหน้าเอง

8. ใช้หนังสือเรียนโดยแบ่งเนื้อหาให้เป็นช่วงหรือเป็นตอนตามจุดมุ่งหมายแต่ละ คราว หนังสือเรียนในบทหนึ่ง ๆ อาจจะมีเนื้อหายืดยาวและมีสาระสำคัญหรือมีความคิดรวบ ยอดหลายเรื่อง ควรแบ่งเนื้อหาเป็นตอน ๆ ตามประเด็นสาระสำคัญที่คิดว่าจะให้นักเรียนเรียนรู้ ไปทีละขั้นตอน แล้วเสริมด้วยการทำกิจกรรมอื่น ๆ ประกอบตามที่ครูวางแผนไว้ เพื่อให้ความรู้ ความเข้าใจจากตอนหนึ่งกลายเป็นพื้นฐานสำหรับทำความเข้าใจเรื่องใหม่ที่อาจจะยากขึ้นลึกซึ้ง ขึ้นที่อยู่ในตอนต่อไป

9. ใช้หนังสือเรียนด้วยความมั่นใจว่าบทอ่านที่กำหนดให้นักเรียนอ่านไม่ยากเกิน กว่านักเรียนจะเข้าใจได้ ถ้าครูคิดว่าบทอ่านในหนังสือเรียนยากเกินไป ครูอาจจะต้องช่วยปรับ

เปลี่ยนให้ง่ายขึ้น เช่น อาจจะอธิบายความหมายของศัพท์ที่ยากให้นักเรียนเข้าใจก่อนลงมืออ่าน เป็นต้น

ในการเรียนการสอนรายวิชาที่เป็นเนื้อหา นักเรียนอาจมีปัญหาในการอ่านหนังสือเรียนแล้วไม่เข้าใจความหมาย ไม่สามารถสรุปความสำคัญได้ ไม่สามารถเชื่อมโยงเนื้อหาที่เป็นเหตุและผลต่อกัน รวมทั้งไม่สามารถพูดหรือเขียนสรุปสาระสำคัญที่ได้จากการอ่านเนื้อหาในคราวหนึ่ง ๆ ครูอาจจำเป็นต้องสอนและฝึกนักเรียนให้รู้จักวิธีการอ่าน การจับใจความ การเขียนหรือการพูดเพื่อแสดงความคิดที่ได้จากการอ่านด้วย

การใช้หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษาในลักษณะต่าง ๆ

จาโรลิเม็ค (Jarolimck. 1976: 82-85) ได้เสนอแนะว่าหนังสือเรียนสามารถนำมาใช้เป็นเครื่องมือที่มีประโยชน์ในวิชาสังคมศึกษาในลักษณะต่าง ๆ ดังนี้คือ

1. ใช้เพื่อการอ่านเชิงสำรวจ (Exploratory Reading) หนังสือเรียนสามารถใช้ในการสร้างพื้นฐานทางการศึกษาขั้นต้นเกี่ยวกับเรื่องที่เรียนใหม่ให้นักเรียน เพื่อช่วยให้นักเรียนทราบว่า “เรื่องทั้งหมดนี้เป็นเรื่องเกี่ยวกับอะไร” การใช้หนังสือเรียนในลักษณะนี้เป็นการช่วยแนะนำนักเรียนให้ทราบถึงแนวคิดสำคัญของหน่วยการเรียนนั้น ๆ ช่วยให้เกิดความคุ้นเคยกับคำศัพท์ ช่วยนักเรียนให้ได้เรียนรู้เกี่ยวกับหัวข้อนั้น ๆ มากพอที่จะเข้าใจและดำเนินกิจกรรมที่เกี่ยวกับการอ่านในลักษณะต่าง ๆ ต่อไปได้ การใช้หนังสือเรียนในลักษณะนี้ควรเริ่มจาก

1.1 สร้างความพร้อมเกี่ยวกับวัสดุที่ให้อ่าน โดยการแนะนำเนื้อหาโดยใช้รูปภาพ แผนที่ลูกโลก การอ้างอิงถึงเหตุการณ์ในปัจจุบัน ปัญหาของท้องถิ่น การอธิบายสั้น ๆ ยกเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ ปรัชญาการทางภูมิศาสตร์ หรือสถานการณ์อื่น ๆ ที่เหมาะสมและสอดคล้องกับเนื้อหาในหน่วย

1.2 ครูควรบอกให้นักเรียนทราบถึงจุดมุ่งหมายในการอ่าน ให้นักเรียนได้เข้าใจชัดเจนก่อนเริ่มต้นการอ่าน โดยอาจเขียนไว้บนกระดานว่า “อ่านเพื่อค้นหา...” ซึ่งจะช่วยให้การอ่านมีประสิทธิภาพมากกว่าการบอกนักเรียนว่า “อ่านหนังสือหน้า 55-60” ในส่วนของการอ่านเชิงสำรวจนี้ จุดมุ่งหมายควรเป็นเรื่องทั่ว ๆ ไปมากกว่ารายละเอียดหรือมีลักษณะเฉพาะเจาะจง

1.3 ควรพิจารณาว่าหัวข้อใหม่ที่จะเรียนมีศัพท์อะไรใหม่บ้าง ครูควรอธิบายความหมายของคำศัพท์เหล่านั้นแก่นักเรียนก่อนเริ่มการอ่าน เพราะว่าโดยทั่วไปแล้วหัวข้อใหม่

มักจะเสนอคำศัพท์ใหม่ไว้ด้วย และถ้านักเรียนไม่เข้าใจคำศัพท์หรือความคิดรวบยอดเหล่านั้นแล้ว หนังสือนั้นก็ไม่มีคามหมายสำหรับนักเรียน

1.4 พยายามให้นักเรียนเกิดความสนใจในภาพ แผนที่ แผนภูมิที่สำคัญ ๆ ในหนังสือ นั้น ๆ เพราะสาระของสิ่งที่แสดงนั้นอาจมีลักษณะที่ต้องใช้ความพินิจพิจารณาอย่างสูงในการทำความเข้าใจ และนักเรียนอาจจะมองข้ามไป จึงเป็นหน้าที่ของครูที่จะต้องช่วยเหลือ

1.5 ควรมีวิธีการในการติดตามผลการอ่านของนักเรียนเป็นรายบุคคล โดยอาจรวมกิจกรรมที่เกี่ยวข้องเข้ากับจุดประสงค์ที่สร้างขึ้นสำหรับการอ่าน

1.6 ควรแยกนักเรียนที่มีความสามารถในการอ่านออกเป็นกลุ่มเล็ก ๆ และทำการช่วยเหลือโดยใช้วัสดุต่าง ๆ มาประกอบ คัดเลือกข้อความสั้น ๆ เพื่อนำมาพิจารณาควบคู่กันไปกับทัศนวัสดุที่เสนอในหนังสือเรียน ครูไม่ควรใช้วิธีการให้อ่านปากเปล่าดัง ๆ แต่ควรพยายามให้เกิดความสนใจในข้อความ คำอธิบาย รูปภาพ แผนภูมิ แผนที่ และทำการอภิปรายร่วมกับนักเรียน ชักถามนักเรียนว่าพบข้อเท็จจริง หรือข้อสังเกตอะไรบ้าง จากหนังสือเรียน ครูควรทำหน้าที่เหมือนกับทนายความหรืออัยการช่วยเหลือคนทั่ว ๆ ไปในการอ่านและตีความในกฎหมาย โดยช่วยเหลือนักเรียนที่อ่านช้าในการอ่านและตีความ

1.7 ครูควรตระเตรียมหนังสืออ่านเพิ่มเติมหรือหนังสือส่งเสริมการอ่านที่มีระดับความยากมากขึ้น สำหรับนักเรียนที่มีความสามารถและมีทักษะในการอ่านสูง เพื่อให้นักเรียนเหล่านี้จะได้มีการสำรวจที่กว้างขวางขึ้น หลังจากที่เรียนหนังสือเรียนจบแล้ว หนังสือเหล่านั้นอาจจะเป็นหนังสือเรียนเล่มอื่น ๆ สารานุกรม นิตยสาร วารสาร ฯลฯ

2. ใช้เพื่อความมั่นใจในข้อเท็จจริงที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ศึกษา เมื่อนักเรียนกำลังศึกษาในหน่วยหนึ่งหน่วยใด ครูจะต้องให้นักเรียนได้รับข้อมูลที่สัมพันธ์กับหัวข้อที่กำลังศึกษาอยู่ ซึ่งหนังสือเรียนสามารถสนองจุดประสงค์นี้ได้ โดยเป็นแหล่งที่เชื่อถือในการให้ข้อมูล เมื่อหนังสือเรียนถูกนำมาใช้ในลักษณะนี้ ครูควรใช้วิธีการดังต่อไปนี้

2.1 ช่วยนักเรียนในการสรุปว่าข้อมูล ข้อเท็จจริงอะไรเป็นที่ต้องการ ในการนี้อาจจะอยู่ในรูปของการตอบคำถามที่ตั้งไว้ เช่น

- ปัจจัยทางภูมิศาสตร์มีผลต่อวิถีชีวิตของชาวไทยในภาคกลางอย่างไร
- พืชพรรณใดบ้างที่ขึ้นทางภาคใต้ของประเทศไทย

2.2 สอนให้นักเรียนรู้จักวิธีการใช้สารบัญ คณิต อภิธานศัพท์ และรายชื่อภาพประกอบเพื่อช่วยให้นักเรียนได้พัฒนาความสามารถในการระบุแหล่งข้อมูลในหนังสือเรียน

2.3 ให้นักเรียนพิจารณาแหล่งความรู้อื่น ๆ เพื่อยืนยันข้อมูลเกี่ยวกับข้อเท็จจริงที่เสนอไว้ในหนังสือเรียน วิธีการนี้ช่วยให้นักเรียนเกิดความรู้สึกว่าลำพังหนังสือเรียนแหล่งเดียวไม่พอเพียงที่จะใช้ในการศึกษาเรื่องต่าง ๆ

3. ใช้เพื่อศึกษาแผนที่ แผนที่ กราฟ หรือรูปภาพ หนังสือเรียนปัจจุบันได้จัดเตรียมทัศนวัสดุไว้เป็นจำนวนมาก ซึ่งครูสามารถนำมาใช้ประโยชน์โดยตรง เช่น ในการศึกษาแผนที่ นักเรียนแต่ละคนจะมีแผนที่ที่นักเรียนสามารถใช้ในบทเรียนเกี่ยวกับการอ่านแผนที่ หรือการแปลแผนที่ ในการศึกษาแผนที่ นักเรียนสามารถติดตามการอธิบายของครูเกี่ยวกับวิธีการสร้างและความหมายของแผนที่ โดยดูจากในหนังสือของคุณได้ นอกจากนี้การที่นักเรียนแต่ละคนมีภาพอยู่ในมือทำให้นักเรียนสามารถศึกษาจากภาพได้อย่างมีประสิทธิภาพมากกว่าการใช้ภาพ ๆ เดียว แล้วเรียนไปรอบ ๆ ห้องหรือคิดภาพไว้ที่บอร์ด

4. ใช้เพื่อสรุปการเรียนรู้ หนังสือเรียนสามารถใช้ในการสรุปหัวข้อย่อย ๆ ในการศึกษา และใช้ในการสรุปการเรียนรู้จากการใช้กิจกรรมต่าง ๆ ในประเด็นนี้นักเรียนใช้หนังสือเรียนโดยที่อยู่ในสภาพที่พร้อม คือมีข้อมูลพื้นฐานในหัวข้อนั้น ๆ มีความคุ้นเคยกับคำศัพท์ ความคิดรวบยอด และพร้อมที่จะรับประโยชน์อย่างเต็มที่จากการเสนอข้อเท็จจริงของหนังสือในการนำหนังสือเรียนมาใช้ในการสรุป ครูควรดำเนินการดังนี้

4.1 สร้างความพร้อมให้กับนักเรียน โดยการอภิปรายถึงเรื่องที่ได้เรียนมาในคราวก่อน และสร้างจุดประสงค์เฉพาะในการอ่านหนังสือเรียน โดยอยู่ในรูปแบบของ “การอ่านเพื่อค้นหา...” จุดประสงค์ในส่วนนี้ควรละเอียดและเฉพาะเจาะจงซึ่งมีลักษณะตรงข้ามกับจุดประสงค์ในการอ่านเชิงสำรวจในตอนต้น

4.2 ทำการอธิบายศัพท์ยากที่นักเรียนอาจจะพบ

4.3 ทำตามวิธีการที่ใช้กับนักเรียนที่อ่านช้า และนักเรียนที่อ่านเร็วดังได้กล่าวไว้ในการอ่านเชิงสำรวจ

4.4 ทำการวางแผนกิจกรรมจากการอ่านของนักเรียน โดยมีลักษณะที่ทำให้นักเรียนได้ประยุกต์ใช้ข้อมูลที่ได้รับจากการอ่าน

4.5 ทำการอภิปรายแนวคิดสำคัญ และสรุปเป็นข้อเขียนซึ่งอาจจะเป็นการเขียนบนกระดานดำหรือในสมุดบันทึกของนักเรียนแต่ละคนก็ได้

ตัวอย่างการใช้หนังสือเรียนสังคมศึกษา

ตัวอย่างข้อความจากหนังสือเรียน ส 203 ทวีปของเรา (ทวพ.2535: 26)

1.4 การตั้งถิ่นฐานในเมืองและชนบท ประชากรส่วนใหญ่ของทวีปเอเชียอยู่อาศัยในชนบท ซึ่งมีถึงร้อยละ 69 ของประชากรในทวีป แสดงว่าสังคมชนบทมีความสำคัญมากในชีวิตความเป็นอยู่ของชาวเอเชีย

มีเพียงบางประเทศที่ประชากรอาศัยอยู่ในเขตเมืองเป็นอัตราสูง ได้แก่ประเทศในกลุ่มต่อไปนี้

1) ประเทศที่มีรายได้สูงจากทรัพยากรน้ำมัน ทำให้ประชากรมารวมกันอยู่ในเมืองหลวงหรือเมืองใหญ่ ๆ ซึ่งมีความสะดวกสบาย และหางานทำประเภทบริการได้ง่าย ได้แก่ประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และประเทศบรูไน

2) ประเทศหรือดินแดนขนาดเล็กที่มีความเจริญทางด้านอุตสาหกรรมและการค้า ได้แก่ สิงคโปร์ ฮองกง มาเก๊า

3) ประเทศที่เจริญก้าวหน้าทางด้านอุตสาหกรรม ได้แก่ ญี่ปุ่น เกาหลีเหนือ เกาหลีใต้ ไต้หวัน

จากข้อความข้างต้น ครูสังคมศึกษาอาจใช้ประโยชน์ได้ดังนี้

1. การใช้แบบเรียนเพื่อเริ่มการสอนหัวเรื่องใหม่ ครูให้นักเรียนอ่านข้อความข้างต้นแล้วตอบคำถามหรือทำกิจกรรม ดังนี้

1.1 ประเทศไทยจัดอยู่ในกลุ่มใดตามการจัดกลุ่มประเทศในหนังสือเรียน

1.2 นักเรียนรู้สึกว่าการตั้งถิ่นฐานมีความสำคัญอย่างไรต่อชีวิตของนักเรียนและครอบครัว

1.3 ให้นักเรียนชี้แผนที่แสดงที่ตั้งของประเทศที่ปรากฏชื่อในหนังสือเรียน

1.4 ให้นักเรียนตั้งสมมุติฐานเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานในเมืองหรือในชนบท

2. การใช้หนังสือเรียนเพื่อการวิเคราะห์เนื้อหา หลังจากอ่านข้อความแล้ว ครูให้นักเรียนวิเคราะห์ในประเด็นต่อไปนี้

2.1 เพราะเหตุใดคนเอเชียส่วนใหญ่จึงอาศัยอยู่ในชนบท

2.2 การจัดกลุ่มประเทศตามเนื้อหาในหนังสือเรียนเป็นการจัดที่ใช้อะไรเป็นเกณฑ์ และให้นักเรียนระบุชื่อประเทศที่เข้าเกณฑ์ตามข้อ 1) - 3) ข้อละ 1 ประเทศ และให้เหตุผลที่จัดประเทศเหล่านั้นตามเกณฑ์ข้อ 1) - 3)

2.3 ให้นักเรียนพิจารณาว่าประเทศในเอเชียประเทศใดบ้างที่ไม่สามารถจัดเข้ากลุ่มตามเกณฑ์นี้

นอกจากนี้ครูอาจใช้ประโยชน์จากเนื้อหาข้างต้นในลักษณะอื่น ๆ เช่น ครูตั้งคำถามแล้วให้นักเรียนหาคำตอบจากเนื้อหาในหนังสือเรียน หรือให้นักเรียนตั้งคำถามและหาคำตอบจากหนังสือเรียนเป็นต้น วิธีการใช้หนังสือเรียนเช่นนี้จะสามารถกระตุ้นการคิดวิเคราะห์ของนักเรียนได้ดีกว่าการให้นักเรียนอ่านเสียงดังพร้อมกันทั้งชั้น

การใช้หนังสือเสริมประสบการณ์เสริมหนังสือเรียน

การเรียนการสอนจะเป็นผลดียิ่งขึ้น ถ้าครูส่งเสริมสนับสนุนให้นักเรียนอ่านหนังสือประเภทเสริมประสบการณ์ด้วย หนังสือเรียนอาจจะมีลักษณะที่แห้งแล้งและเป็นวิชาการเกินไป มีน้ำเสียง (voice) ที่เคร่งขรึมไม่เป็นกันเองกับผู้อ่าน ขาดความเพลิดเพลินในการอ่าน แต่หนังสือเสริมประสบการณ์แม้แต่สารคดีก็ให้ความรู้สึกผ่อนคลายเมื่ออ่าน ถึงจะไม่เพลิดเพลินสนุกสนานเท่าอ่านบันเทิงคดีแต่ผู้เขียนสารคดีก็มักจะพยายามหาวิธีการเขียนที่จะให้ผู้อ่านสนใจติดตามเรื่อง โดยการใช้ภาพประกอบที่มีสีสันสวยงาม ใช้โวหารเปรียบเทียบตามจังหวะที่ควรใช้ตัวอย่างที่อาจจะแทรกบ้าง พยายามเป็นกันเองกับผู้อ่าน แม้มีจุดมุ่งหมายจะให้ความรู้แต่ก็ไม่แน่นไปด้วยความรู้จนเกินไป ครูควรแสวงหาและเลือกนำทั้งบันเทิงคดีและสารคดีมาใช้ประกอบการเรียนการสอนเสริมหนังสือเรียนอีกทีหนึ่ง จะช่วยให้นักเรียนผ่อนคลายความเครียดจากการอ่านแต่หนังสือเรียน เกิดความรู้ความเข้าใจเรื่องราวสาระความรู้กว้างขวางขึ้น เกิดความคิดลึกซึ้งขึ้น อาจมีผลให้สามารถทำความเข้าใจสาระในหนังสือเรียนได้ดีขึ้น และทำให้การเรียนการสอนมีประสิทธิภาพขึ้น

หลักการทั่วไปในการใช้หนังสือเสริมประสบการณ์คล้ายคลึงกับการใช้หนังสือเรียน ในข้อที่ว่า ใช้เป็นสื่อส่วนหนึ่งในแผนการเรียนการสอน ใช้เป็นเครื่องมือเพื่อให้เกิดการเรียนรู้ กำหนดช่วงเวลาการใช้ให้ชัดเจน และวางแผนในการใช้อย่างมีจุดมุ่งหมาย เราสามารถใช้หนังสือเสริมประสบการณ์เข้ามาช่วยเสริมการเรียนการสอนจากหนังสือเรียนเพื่อเปิดโอกาสให้นักเรียนได้รับประสบการณ์เพิ่มเติมทั้งในแง่ความรู้ ความคิดและเจตคติภายใต้หลักการทั่วไปเกี่ยวกับการใช้หนังสือประกอบการเรียนการสอนที่กล่าวแล้วข้างต้น

ครูสามารถใช้หนังสือเสริมประสบการณ์ให้เป็นประโยชน์ต่อการเรียนรู้ของนักเรียน ได้อย่างกว้างขวาง เช่น ครูผู้สอนอาจจะนำหนังสือเสริมประสบการณ์เรื่องใดเรื่องหนึ่งที่มีแนว การเสนอเรื่อง และให้ความคิดที่แตกต่างจากที่นักเรียนได้ศึกษาจากหนังสือเรียน ซึ่งอาจจะช่วยให้นักเรียนเกิดความเข้าใจชัดเจนขึ้น และเกิดแนวความคิดกว้างขวางขึ้น

ครูอาจจะให้นักเรียนอ่านเรื่องบางเรื่องจากหนังสือเสริมประสบการณ์ที่ผู้เขียนเสนอ การค้นพบใหม่หรือแนวคิดใหม่ ซึ่งอาจจะแตกต่างจากที่กล่าวไว้ในหนังสือเรียน ซึ่งเท่ากับช่วยให้นักเรียนได้ตระหนักถึงการเปลี่ยนแปลงและเห็นความสำคัญของการศึกษาอยู่ตลอดเวลา

ครูอาจจะใช้หนังสือเสริมประสบการณ์ที่มีเนื้อหาหรือแนวคิดบางอย่างเป็นสื่อกระตุ้นให้นักเรียนอภิปรายแลกเปลี่ยนความคิด เจตคติ หรือแนวทางการแก้ปัญหาบางอย่าง

ครูผู้สอนอาจจะใช้หนังสือเสริมประสบการณ์เป็นเครื่องมือช่วยพัฒนาทักษะการทำงานร่วมกับผู้อื่น และฝึกให้นักเรียนรู้จักศึกษาค้นคว้าด้วยตนเอง ด้วยการมอบหมายให้นักเรียนศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับเรื่องใดเรื่องหนึ่งเพิ่มเติมจากที่ศึกษาในห้องเรียน โดยทำงานเป็นกลุ่ม แล้วนำผลการศึกษามาเสนอในรูปของรายงานหรือนิพนธ์การ เป็นต้น

หนังสือเสริมประสบการณ์เป็นสื่อการเรียนการสอนที่ส่งเสริมให้นักเรียนรู้จักศึกษาค้นคว้าด้วยตนเอง สร้างนิสัยในการอ่าน เปิดโอกาสให้ได้สำรวจความสนใจ และนักเรียนสามารถศึกษาค้นคว้าสาระความรู้และเรื่องราวต่าง ๆ ตามความสนใจได้อย่างไม่จำกัด

การใช้คู่มือครูช่วยเพิ่มประสิทธิภาพการวางแผนการเรียนการสอน

คุณภาพของคู่มือครูมีได้อยู่ที่ว่ามีส่วนประกอบของแผนการเรียนการสอนครบถ้วน แต่อยู่ที่ความกลมกลืนกันอย่างถูกต้องและสมเหตุสมผลของส่วนประกอบต่าง ๆ และคู่มือครูที่ผู้อื่นทำไว้ย่อมยากที่จะนำไปใช้ในสภาพแวดล้อมซึ่งมีความพร้อมหรือข้อจำกัดแตกต่างกันออก

ไประหว่างสถานศึกษาแต่ละแห่ง รวมทั้งนักเรียนก็มีความพร้อมแตกต่างกันด้วย การใช้คู่มือครูที่ครูเลือกมาจึงมิใช่การนำไปใช้ตรง ๆ ตามนั้น แต่เป็นการใช้ที่ครูควรทราบอยู่แล้วว่าจะต้องปรับปรุงเปลี่ยนแปลงส่วนใดบ้าง เพื่อให้การวางแผนการเรียนการสอนมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น ดังนั้นการใช้คู่มือครูจึงเป็นการนำคู่มือครูที่ครูได้เลือกแล้วมาเป็นแนวทางสำหรับการสร้างแผนการเรียนการสอนที่คาดว่าจะมีประสิทธิภาพดีกว่า ภายใต้ข้อจำกัดหรือสภาพแวดล้อมของสถานศึกษาของตนและเหมาะสมกับนักเรียนของตน

การใช้แบบฝึกหัดช่วยเพิ่มความสามารถของนักเรียน

แบบฝึกหัดมีหลายประเภทตามจุดมุ่งหมายที่แตกต่างกันของผู้ผลิต ครูผู้สอนจำเป็นจะต้องทราบว่าแบบฝึกหัดต่างรูปลักษณะเหล่านั้นเป็นแบบฝึกหัดที่มีคุณภาพตามจุดมุ่งหมายเพียงไร ครูจะต้องมีจุดมุ่งหมายในการใช้แบบฝึกหัดทุกครั้งและเลือกใช้แบบฝึกหัดชนิดที่จะสนองจุดมุ่งหมายนั้นได้เป็นอย่างดี ถ้าแบบฝึกหัดที่มีอยู่ไม่สนองจุดมุ่งหมายของครูและนักเรียน ครูก็จะต้องสร้างขึ้นเอง

เราอาจจะกล่าวถึงหลักการทั่วไปของการใช้แบบฝึกหัดได้ดังนี้

- (1) ใช้แบบฝึกหัดในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของแผนการเรียนการสอนตามความจำเป็น
- (2) มีจุดประสงค์ที่ชัดเจนในการใช้แบบฝึกหัดทุกครั้ง เช่น เพื่อทดสอบความรู้ความจำ เพื่อทดสอบความเข้าใจ เพื่อส่งเสริมสติปัญญาและความคิด เพื่อส่งเสริมการนำไปใช้หรือเพื่อการแก้ปัญหา เพื่อส่งเสริมการสร้างปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้เรียน เป็นต้น
- (3) กำหนดระยะเวลาการใช้แบบฝึกหัดให้แน่นอน

ครูควรตระหนักว่าสื่อการเรียนการสอนประเภทหนังสือแม้จะเป็นสื่อที่เก่าแก่ แต่สามารถนำไปใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อการเรียนการสอนและการเรียนรู้ของนักเรียนได้เสมอ ครูจำเป็นต้องทราบถึงบทบาทและข้อจำกัดบางประเภทของหนังสือ และรู้จักใช้หนังสือให้เกิดประโยชน์ตามบทบาทของมัน รู้จักนำคุณสมบัติพิเศษของหนังสือมาใช้ร่วมกับสื่ออื่น ๆ โดยอาศัยกระบวนการที่มีระบบในการวางแผนการเรียนการสอน จุดอ่อนประการหนึ่งที่สื่อประเภทหนังสือโดยเฉพาะหนังสือเรียนยังไม่สามารถใช้เป็นเครื่องมือที่มีประสิทธิภาพสูง เนื่องจากขาดหนังสือเรียนที่มีคุณภาพ หากหน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชน รวมทั้งครูผู้สอนศึกษา

นิเทศก์ และผู้มีหน้าที่พัฒนาสื่อการเรียนการสอนให้ความสนใจอย่างจริงจังและร่วมมือกันสร้างสื่อการเรียนการสอนประเภทหนังสือให้มีคุณภาพยิ่งขึ้น ก็เชื่อได้ว่าหนังสือเรียนจะเป็นสื่อการเรียนการสอนที่ช่วยส่งเสริมการเรียนการสอนให้มีประสิทธิภาพสูงได้

แบบฝึกหัด

1. จงกล่าวถึงหลักการหรือนโยบายเกี่ยวกับสื่อการเรียนการสอนที่กระทรวงศึกษาธิการกำหนดขึ้น เมื่อมีการประกาศใช้หลักสูตรฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2533
2. หนังสือที่ใช้ในโรงเรียนแบ่งออกเป็นกี่ประเภท อะไรบ้าง แต่ละประเภทมีความสำคัญอย่างไรต่อการเรียนการสอน
3. หนังสือบังคับใช้และหนังสือไม่บังคับใช้มีความแตกต่างกันอย่างไร
4. การจัดทำ การกำหนด และควบคุมหนังสือในโรงเรียนเป็นหน้าที่ของหน่วยงานใดและหน่วยงานนั้น ๆ มีวิธีใด
5. จงอธิบายลักษณะที่ดีของหนังสือต่อไปนี้
 - 5.1 หนังสือเรียน
 - 5.2 หนังสือเสริมประสบการณ์
 - 5.3 แบบฝึกหัด
 - 5.4 คู่มือครู
6. ส่วนประกอบของหนังสือเรียนโดยทั่วไปแบ่งออกเป็นกี่ส่วน อะไรบ้าง และแต่ละส่วนประกอบด้วยส่วนย่อย ๆ อะไรบ้าง
7. บทบาทพื้นฐานของสื่อการเรียนการสอนประเภทหนังสือได้แก่อะไรบ้าง
8. ท่านมีความเห็นอย่างไรกับข้อความที่ว่า "การเรียนการสอนวิชาสังคมศึกษาควรใช้หนังสือต่าง ๆ มาประกอบการเรียนการสอน มากกว่าการใช้หนังสือเรียนเพียงเล่มเดียว" จงอภิปรายและยกตัวอย่างประกอบ
9. ท่านจะใช้หนังสือต่อไปนี้อย่างไรเพื่อส่งเสริมการเรียนการสอนและเกิดประโยชน์สูงสุดต่อผู้เรียน
 - 9.1 หนังสือเรียน
 - 9.2 หนังสือเสริมประสบการณ์
 - 9.3 คู่มือครู

10. หนังสือเรียนสังคมศึกษาในระดับที่ท่านสอนตามที่โรงเรียนกำหนดให้นักเรียนชื่อนั้นเขียนขึ้นสำหรับนักเรียนในระดับปานกลาง ทำให้นักเรียนที่เรียนอ่อนอ่านไม่ค่อยเข้าใจ ส่วนนักเรียนที่เรียนเก่งเกิดความเบื่อหน่าย ท่านจะมีแนวทางในการแก้ปัญหา และมีวิธีการในการใช้หนังสือเรียนอย่างไร
11. จงเลือกบทเรียนบทใดบทหนึ่งจากหนังสือเรียนสังคมศึกษา แล้วแสดงขั้นตอนในการใช้หนังสือเพื่อสรุปการเรียนรู้ พร้อมทั้งยกตัวอย่างให้เห็นจริง
12. จงเลือกหนังสือเรียนสังคมศึกษาเล่มใดเล่มหนึ่ง แล้วเขียนคำถาม 10 คำถามที่จะใช้พัฒนาความสามารถของนักเรียนในการระบุแหล่งข้อมูลในหนังสือเรียน ดังตัวอย่าง
 - ในหนังสือเรียนหน้าใดที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับศาสนาอิสลาม
 - จงเขียนข้อบทในหนังสือและหน้าหนังสือ ที่นักเรียนจะหาเนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องเหล่านี้ในหนังสือเรียนของนักเรียนได้ : การไหลของแม่น้ำสาละวิน ความแตกต่างระหว่างคอคอดคกกับช่องแคบ ฯลฯ
13. จงเลือกหนังสือเรียนสังคมศึกษามาเล่มหนึ่ง แล้วพิจารณาว่าแบบฝึกหัดท้ายบทแต่ละบทและเมื่อรวมทั้งเล่มแล้ว หนังสือดังกล่าวใช้คำถามประเภทใดบ้าง มากน้อยต่างกันอย่างไร และท่านมีความคิดเห็นหรือข้อเสนอแนะต่อครูผู้สอนอย่างไรในการใช้แบบฝึกหัดเพื่อให้บรรลุเป้าหมายของการสอน
14. จงเลือกหนังสือคู่มือครูสังคมศึกษามาเล่มหนึ่ง แล้วพิจารณาส่วนประกอบต่าง ๆ ของหนังสือนั้นว่าเป็นคู่มือครูที่ดีหรือไม่ อย่างไร ตามหลักการที่ได้เรียนไป

บรรณานุกรม

- จินตนา ไบชูกายี. การเขียนสื่อการเรียนการสอน. กรุงเทพมหานคร: สุวีริยาสาส์น, ม.ป.ป.
- ประนอม เดชชัย. เสริมทักษะการเรียนการสอนสังคมศึกษา. คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัย
เชียงใหม่, 2536.
- ประพิมพ์พรรณ โชคสุวรรณสกุล. การวิเคราะห์หนังสือแบบเรียน. กรุงเทพมหานคร: สำนัก
พิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2531.
- ปราณี โพธิสุข. การวิเคราะห์วิจารณ์หนังสือแบบเรียนสังคมศึกษา. ภาควิชาการศึกษา คณะ
ศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2527.
- วรัญญา สวัสดิบุตร. การวิเคราะห์และประเมินหนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา ส 605. วิทยา
นิพนธ์ครูศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532.
- วิชาการ, กรม กระทรวงศึกษาธิการ. คู่มือหลักสูตรพระพุทธศาสนาในระดับมัธยมศึกษาตอนต้น
ในหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น พุทธศักราช 2521 (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2533)
กรุงเทพมหานคร: ครูสภาลาดพร้าว, 2535.
- _____. คู่มือหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย พุทธศักราช 2524 (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2533).
กรุงเทพมหานคร: ครูสภาลาดพร้าว, 2535.
- _____. คำสั่งกระทรวงศึกษาธิการที่ วก 255/2538 เรื่องการกำหนดหนังสือสำหรับใช้ในโรง
เรียนระดับประถมศึกษาตามหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521 (ฉบับ
ปรับปรุง พ.ศ. 2533). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2538.
- _____. คำสั่งกระทรวงศึกษาธิการที่ วก 229/2538 เรื่องการกำหนดหนังสือสำหรับใช้ในโรง
เรียนระดับมัธยมศึกษาตอนต้นตามหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น พุทธศักราช 2521
(ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2533). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2538.
- _____. คำสั่งกระทรวงศึกษาธิการที่ วก 256/2538 เรื่องการกำหนดหนังสือสำหรับใช้ในโรง
เรียนระดับมัธยมศึกษาตอนปลายตามหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย พุทธศักราช
2524 (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2533). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2538.

..... รายชื่อหนังสือเสริมประสบการณ์ระดับมัธยมศึกษาเล่ม 2. กรุงเทพมหานคร: คุรุสภา
ลาดพร้าว, 2535.